

تحلیل شاخصه‌های شهرسازی و معماری در آرمانشهر مهدوی

محمد مهدی حاجیلویی^۱
مژگان احمدی^۲

چکیده

«آرمان خواهی» در عرصه‌های گوناگون، آدمی را به تکاپو وا می‌دارد و افق‌های روشنی را به سوی او می‌گشاید. یافتن یا ساختن شهری برای زیست سالم، از جمله این آرمان‌هاست. رهیافت به شهری نظام‌مند و برخوردار از معماری متناسب با نیازهای مادی و معنوی انسان؛ تنها در پرتو آگاهی کامل و بهره‌گیری از مدیران صالح و کارآمد میسر است. پژوهش حاضر با هدف تبیین شاخصه‌ها و ساحت‌های شهرسازی و معماری عصر ظهور در آرمانشهر حکومت مهدوی سامان یافته است. بدین رو، با روش توصیفی-تحلیلی و مراجعه به منابع دینی و برخی متون نونگاشت در عرصه معماری و مؤلفه‌های مرتبط، ساماندهی شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که می‌توان در مدینه فاضله عصر ظهور، به شهری با همه شاخصه‌های مطلوب و به دور از کاستی‌ها دست یافت. این ویژگی‌ها در دو ساحت قابل دسته‌بندی و تحلیل است:

بخش اول: جلوه بیرونی و ظاهری شهرسازی و معماری است که تبلورهای بیرونی آن عبارتند از: «آبادانی و عمران- گسترش شهرها- برطرف کردن ویرانی‌ها- توسعه شبکه آبرسانی- گسترش راه‌سازی»؛

بخش دوم: هویت درونی و روح حاکم بر شهرسازی و معماری است که همان «عدالت‌محوری و اخلاق‌مداری» است؛ ضمن برخورداری از الزامات و مصادیقی مانند «تخریب خانه‌های مشرف به خانه همسایه‌ها- برداشتن بالکن‌ها و ناودان‌ها- اصلاح وضعیت مالکیت- وضع قوانین عبور و مرور، در کنار توسعه راه‌ها».

واژگان کلیدی: آرمانشهر مهدوی، معماری، شهرسازی، آبادانی، عدالت‌محوری.

^۱. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. (نویسنده مسئول)

hajilouei@basu.ac.ir

mo.ahmadi@whc.ir

^۲. دانش‌آموخته سطح چهارم و پژوهشگر مرکز پژوهشی حوزه علمیه خواهران همدان، ایران.

مقدمه

آرزوی بهره‌مندی از زندگی آرام و بدون دغدغه، سابقه‌ای به درازای عمر بشر دارد و هیچ‌گاه از او جدا نگردیده؛ چنان‌که تلاش‌های فکری و رفتاری برای دستیابی به این مهم، تبلورهای گوناگونی در زندگی انسان‌ها داشته است. نظریه‌پردازان و پژوهشگران برای تعبیر شدن این آرمان و رهایی از نابسامانی‌ها، موضوع «آرمانشهر» را مطرح کرده‌اند، تا جانشینی مناسب، برای وضعیت فعلی ترسیم گردد؛ چنان‌که اسلام‌شناسان آینده‌پژوه، دیدگاه تشکیل «مدینه فاضله اسلامی» را طرح کرده‌اند. پیداست که نمونه کامل این دیدگاه، در عصر ظهور تحقق خواهد یافت. در مدینه فاضله، آثار عدالت در همه‌جا نمایان خواهد شد و واژه ستم از ذهن‌ها رخت خواهد بست. چنین گستره‌ای از عدل و عدالت به دست توانای مردی الهی میسور خواهد بود (طیبسی، ۱۳۸۵: ص ۲۱۲).

آرمان‌خواهی و داشتن زندگی ایده‌آل، انسان را به تکاپو واداشته و او را از ایستایی در حصار محدود و واقعیت زندگی موجود بازمی‌دارد. بدین رو بحث در این موضوع، از اهمیت بسزایی برخوردار است و می‌تواند افق‌های نوینی را به روی بشر بگشاید. تبیین آینده‌ای با همه شاخصه‌های مطلوب و دور از کاستی‌ها، به شکل‌گیری موضوعی با عنوان «آرمانشهر، مدینه فاضله و اتوپیا» منتهی شده است. فضایی برای زیست بهتر و راحت‌تر که مورد پسند همگان باشد. نظریه‌پردازان و اندیشمندان دست به کار شده و شاخصه‌های گوناگونی را برای آرمانشهر خود ترسیم کرده‌اند. روشن است که این شاخصه‌ها، در جهان بینی و ایدئولوژی هر یک از متفکران ریشه دارد. آنچه در بین دیدگاه‌های گوناگون، آرمانشهری که از سوی نظریه‌پردازان و اندیشمندانی با مبانی مادی و بشری مطرح گردیده است، دارای نواقصی بوده و به همه نیازهای مادی، عاطفی، روحی و معنوی توجه نداشته است.

از دیگر سو، اسلام، تشکیل حکومت واحد جهانی و غلبه بر همه قدرت‌ها و ادیان را وعده داده است. آرمانشهر مورد نظر اسلام، در زمان ظهور حضرت مهدی عجّل الله تعالی فرجه الشریف شکل خواهد گرفت؛ چنان‌که آموزه مهدویت به عنوان تنها نظریه نجات‌گرایانه مطابق با واقع، در جهان معرفی شده است (شاکری زواردهی، ۱۴۰۴: ص ۲۱). پیداست که دولت کریمه مهدوی بر اساس «البیعة لله» تأسیس می‌گردد؛ حکومتی که زیربنای آن را توحید و روبنای آن را قسط و عدل تأمین می‌کند

(جوادی آملی، ۱۳۸۷: ص ۲۵۲). آرمانشهر مهدوی، جامعه‌ای الگو و تراز بوده که برای زیست بهتر آدمی در ساحت‌های گوناگون تشکیل می‌شود. تبلور سلامت، تکامل و بی‌نقص بودن در زمینه‌های اخلاق، اقتصاد، امنیت، سیاست، حکمرانی، شهرسازی، معماری و... در آن جامعه هویدا خواهد بود. زمامداری صالحان و شایستگان؛ به زیرساخت‌های مادی و معنوی خاصی نیازمند است. حکومتی که در آرمانشهر اسلامی و در عصر حاکمیت امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف مستقر خواهد شد، بر مبنای عدالت اداره می‌گردد. توزیع عادلانه امکانات مادی و برخورداری از رفاه و آسایش، جلوه مهمی از مدینه فاضله مهدوی است؛ چنان که گسترش و بهبود ساخت و ساز، شهرسازی و معماری بخشی از این موضوع خواهد بود. پژوهش حاضر، ضمن مراجعه به منابع کتابخانه‌ای، به دنبال بررسی و تحلیل وضعیت معماری و شهرسازی در آرمانشهر مهدوی است؛ با این هدف که بتواند چارچوب و بنیان‌های این موضوع را استخراج و عرضه کند و به پرسش‌های زیر، پاسخی شایان دهد:

معماری و شهرسازی در آرمانشهر مهدوی، از چه «جلوه‌های بیرونی و هویت دورنی» برخوردار است؟

بررسی‌های اجمالی نشان می‌دهد که معماری و شهرسازی، در اتوپیای حکومت مهدوی قابل تحلیل می‌باشد؛ چنان‌که متون مرتبط، به لحاظ مفهومی، ظرفیت و اثربخشی لازم را داراست و راهبردی مؤثر برای تحلیل و تبیین معماری و شهرسازی اسلامی در حکومت مهدوی است. پژوهش پیش‌رو به لحاظ ماهیت، کیفی «تحلیل اسنادی» و از دیدگاه راهبرد، در طیف پژوهش‌های «تحلیل محتوا» قرار دارد. و از نظر محتوا و مواد، بر احادیث و روایات معتبر در زمینه شهرسازی و معماری عصر ظهور استوار است.

در خصوص ضرورت پژوهش حاضر، باید بیان داشت که بخشی از روایات دوران ظهور حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف، به شاخصه‌های دولت مهدوی پرداخته و از آن به عنوان دولت جهانی و عدالت‌محور یاد می‌کنند. از دیگر سو، به دلیل هژمونی ظلم و ستم، مردم جهان و به ویژه مستضعفان، خواستار اصلاح جهان و در پی مصلح عدالت‌گستر هستند. روایات، ضمن ترسیم آینده جهان، از دولت مهدوی به عنوان «دولت پایان تاریخ» نام برده‌اند. این، در حالی است که هر مکتبی، آرمانشهر مورد نظر خود را مطرح کرده و شاخصه‌هایی برای آن برمی‌شمرد.

بدین رو، تبیین شاخصه‌های گوناگون عصر ظهور و حکومت جهانی مورد نظر اسلام، در ساحت‌های مختلف فرهنگی، نظامی، اقتصادی، سیاسی و عمران و آبادی بسیار مهم است. تمرکز بر وجوه عمرانی، معماری و شهرسازی می‌تواند افق‌های نوینی را از مسائل پیش‌گفته بگشاید، تا به شناخت هر چه بیش‌تر دولت کریمه مدد رساند. در واقع، رسالت این پژوهش، فهم‌پذیر کردن ارزش حکومت مهدوی و ترسیم معماری و شهرسازی عصر ظهور برای انسان پُست مدرن می‌باشد.

شهرسازی و معماری آرمانشهر اسلامی از هویتی متعالی برخوردار است و تبیین ابعاد گوناگون آن ضروری به نظر می‌رسد؛ چنان‌که تغییر و بی‌هویتی معماری امروزی، ضرورت توجه بیش‌تر به معیارها و ارزش‌های اسلامی در معماری و خانه‌سازی را گوشزد می‌کند. در کنار موضوع آرامش‌بخشی خانه، مبنای عدالت و اخلاق‌محوری در دولت کریمه امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف محقق خواهد شد. زوایای پیدا و پنهان این موضوعات، بر اهمیت و ضرورت تحقیق در زمینه شهرسازی و معماری آرمانشهر مهدوی می‌افزاید. پژوهش حاضر نیز سعی دارد با تکیه بر منابع مرجع، به گزاره‌هایی صحیح و قابل اتکا از معماری و شهرسازی در دولت کریمه دست یابد.

۱. پیشینه پژوهش

بررسی متون مرتبط نشان می‌دهد که پژوهش‌های اندکی به صورت مستقل و کامل، به موضوع معماری و شهرسازی در عصر ظهور و آرمانشهر حکومت مهدوی پرداخته‌اند. برخی پژوهش‌های نزدیک به محور مورد بحث، بدین شرح است: ستوده‌نیا و علاء‌الدین (۱۳۹۴)، در مقاله «معماری و خانه‌سازی قرآنی در عصر حکومت امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف»، ضمن برشمردن نتایج منفی معماری مبتنی بر سکولار، به ترسیم وضعیت مطلوب معماری و خانه‌سازی قرآنی پرداخته‌اند. «هنر معماری، کاربردی‌ترین هنر زمینه‌ساز، با نگاهی به آرمانشهر مهدوی»، مقاله‌ای است از فیض‌رفعتیان (۱۳۹۲) که سعی دارد بر پایه آیات و احادیث و عقل، تصویری از معماری و شهرسازی آرمان‌شهر مهدوی ارائه کند. زمانی (۱۳۹۱)، در کتابی با عنوان «مساجد در عصر ظهور» به موضوعاتی مانند اصلاح بنای مساجد پرداخته است. «چشم‌اندازی به حکومت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف»، عنوان کتابی است از نجم‌الدین طبسی (۱۳۸۰) که در بخش پایانی خود، به

چگونگی اداره نظام حکومتی و شیوه زمامداری آن حضرت و پیشرفت‌های گوناگون، از جمله در گسترش شهرسازی پرداخته است. طاهری (۱۳۸۱)، در مقاله «عصر ظهور یا مدینه فاضله موعود در اسلام»، نمایی کلی از شاخصه‌های آرمانشهر اسلامی ارائه کرده است. بررسی‌ها نشان می‌دهد منابع پیش‌گفته به معماری به صورتی مستقل نپرداخته و پیوندی میان آرمانشهر و معماری و شهرسازی برقرار نکرده‌اند؛ در حالی که مقاله پیش‌رو، به دنبال ترسیم شهرسازی و معماری مطلوب در آرمانشهر مهدوی است.

۲. معاشناسی

۲-۱. معنا و گستره «آرمانشهر»

نخستین پایه مؤثر بر شناخت موضوعات، «فهم مفاهیم» به کار رفته در پژوهش است؛ زیرا سلب و ایجاب نسبت به هر گزاره، تابعی از درک واقعیت آن، به وسیله قوه ادراکی است. مفهوم آرمانشهر به سبب تفاوت نگرش اندیشمندان و نظریه‌پردازان، دارای گستره و تعاریفی متعدد می‌باشد. در فرهنگ لغت معین آمده است:

«آرمانشهر» جامعه‌ای خیالی و آرمانی بوده که در آن، نظام کاملی برای سعادت نوع بشر حکم فرماست و از هرگونه شر و بدی، از قبیل فقر و بدبختی عاری است. افرادش به کمال علمی و عملی رسیده و از هوا و هوس رسته‌اند (معین، ۱۳۸۷: ج ۱، ص ۴۴).

نام دیگر آرمانشهر، «اتوپیا» است. اصطلاح اتوپیا، معنای بسیار شناوری دارد که گاه، بر مصادیق متضاد صدق می‌کند. گاه، تصویری از نظام‌ها، اجتماعی خوب و قابل حصول بوده و گاه، خیالی از کمال مطلوب دست‌نیافتنی و فرافکندن تخیل بر واقعیت خارجی است (مانهایم، ۱۳۸۰: ص ۲۵۷). یوتوپیا نخستین بار، توسط تامس مور در سال (۱۵۱۶م) در کتابی به همین عنوان، برای توصیف نظام سیاسی بی‌عیب و نقص به کار رفت؛ اما به تدریج، دامنه کاربرد اصطلاح آرمان‌شهر از مباحث سیاسی اجتماعی فراتر رفت (آشوری، ۱۳۸۷: ص ۱۹). امرسون^۱ در ترجمه واژه اتوپیا می‌نویسد: واژه یونانی اتوپیا، مرکب از پیشوند منفی «OU» به معنای «نا» و

1. Roger B. Myerson

«topos» به معنای «مکان» است. سهروردی نیز یوتوپیا را به معنای «ناکجا آباد» می‌داند (سهروردی، ۱۳۸۰: ص ۲۱۱). گروهی آن را به «مکان ناموجود، جایی که وجود ندارد، ناکجا آباد و آرمانشهر» معنا کرده‌اند (امرسون، ۱۳۸۷: ص ۴۱۰).

در مقابل واژه «اتوپیا»، کلمه «دِستوپیا» قرار دارد که به «ضد آرمانشهر» ترجمه می‌شود. دِستوپیا طرح‌های اتوپییایی منفی هستند که معمولاً مخالف با آرمان‌شهرهای مثبت سیر می‌کنند (روویون^۱، ۱۳۸۵: ص ۱۶). نکته مهمی که در این نظرات قابل بررسی است، این که مقابل «اتوپیا و آرمانشهرهای مثبت»، طرح‌های اتوپییایی مطرح شده که در قالب «اتوپی منفی یا دِستوپیا یا ضد اتوپییایی» می‌باشد. آرمانشهر در لغت، با «مدینه فاضله» مترادف (صدری‌افشار و دیگران، ۱۳۸۱: ص ۲) و در معنای آن آمده است: «مدینه فاضله، مدینه‌ای است که ساکنان آن کوشش کنند سعادت را به دست آورند و اداره چنین جامعه‌ای به دست حاکمان و فاضلان باشد» (معین، ۱۳۸۷: ج ۳، ص ۳۹۷۴). بر پایه نگرش معین و نیز آنچه عبدیائی بیان می‌دارد: «آرمانشهر و اتوپیا به معنای جامعه‌ای است، عاری از هرگونه نقص و کاستی»؛ اما باید توجه داشت که مدینه فاضله مهدوی، به معنای لامکان و یوتوپیا نیست، بلکه آرمانشهری است که قسمت عمده و اصلی آن، یعنی رهبری، محقق شده و در زمان معینی به طور کامل ایجاد خواهد شد (عبدیائی، ۱۳۸۹: ص ۱۸). رساندن جامعه بشری به کمال مطلوب و رشد و بالندگی، از جمله اهداف اصلی حکومت جهانی امام عصر عجل الله تعالی فرجه الیک است که در پرتو مدیریت ایشان به سرانجام می‌رسد.

۲-۲. معنا و گستره «شهرسازی و معماری»

برپایه گستره معنای شهرسازی و نیز، دلالت معماری بر عمارت و آبادانی (معین، ۱۳۸۷: ج ۶، ص ۲۸۹۱)؛ شهرسازی و معماری مفهومی فراتر از مفاهیم مادی صرف بوده و بر همه عوامل مادی و معنوی و فعالیت‌های شهری در جهت رسیدن به ایده‌آل‌های زندگی مادی و معنوی ساکنان شهر دلالت دارد. مفهوم «شهرسازی» در تعاریف کل‌نگر، از مفهوم صرف ساخت و اداره

1. Frederic Rouvion

شهر فراتر است و ضمن برخورداری از هویتی قابل تعریف، با ساختارهای اجتماعی، سیاسی و اقتصادی پیوند دارد و نقش برجسته‌ای در توسعه شهر پیدا می‌کند. در این نگرش، شهرسازی مسئولیتی استراتژیک تلقی می‌شود که به ضرورت، با نتایج و پیامدهای عملیاتی همراه است. از این رو، تعامل آن با حوزه‌های قدرت، سیاست، اجتماع و اقتصاد شهری گریزناپذیر است؛ چنان که گفته‌اند شهر، به عنوان محلی ثابت برای اجتماع انسان‌ها، امکان امتداد تاریخی عبادات و حفظ مناسک از خطرهای مختلف را فراهم می‌آورد و برای امتی که به دنبال بروز رفتارهای ممتد و تاریخی هستند، امنیت و ثبات در محل سکونت و دوام نوعی اولویت مهم است (جهانبخش و شکوهی، ۱۴۰۱: ص ۱۲۶). شهرسازی و معماری جدید از آغاز پیدایش خود، شهر را کانون و مظهر توسعه جامعه مدرن و هستی مادی آن را ارگانیزم یا نظام کالبدی-فضایی تلقی کرده است (مهدی‌زاده، ۱۳۸۵: ص ۷). بر همین پایه باید بیان داشت که شهرسازی عبارت است از: «سازماندهی عوامل و منابع برای پاسخ‌گویی به نیازهای ساکنان شهر» و هدف کلان آن، ایجاد محیطی قابل زندگی، همراه با عدالت اجتماعی، کارآیی اقتصادی و پایداری زیست محیطی است.

اگر موضوع را از زاویه دینی بنگریم، شهرسازی اسلامی مشتمل بر مبانی نظری مربوط به اصول و ارزش‌هایی است که باید در طراحی، برنامه‌ریزی و ایجاد محیط زندگی مسلمانان رعایت شود و بر روابط انسان با محیط «طبیعی و مصنوعی» و با سایر هم‌نوعان حاکم باشد. این اصول و ارزش‌ها، از تعالیم اسلامی استخراج شده و در بردارنده عوامل مهم در فرهنگ ملی هستند (عندلیب، ۱۴۰۲: ص ۴۰۲).

۳. شاخصه‌های «شهرسازی و معماری» در آرمانشهر مهدوی

آموزه‌های غنی اسلامی، همواره منبعی الهام‌بخش برای تشکیل تمدنی نوین بوده است. تمدن نوین اسلامی، دارای جلوه‌ها و ساحت‌های گوناگونی است که شهرسازی و معماری اسلامی یکی از بخش‌های آن است. اهمیت شهرسازی، خانه‌سازی و معماری برای انسان روشن و با زندگی روزمره او گره خورده است؛ اما تغییرات بنیادی و رویکردی در این زمینه و بی‌توجهی به همه نیازهای روحی، عاطفی و انسانی در بحث معماری، ضرورت تبیین شهرسازی و معماری

در آرمانشهر اسلامی با نگرش به موضوع مهدویت را روشن می‌سازد. تفاوت‌های بنیادین دیدگاه اسلام با سایر دیدگاه‌ها، در موضوعاتی مانند «انسان، هدف از زندگی، معیارهای زندگی، نیازهای انسان، حقوق دیگران و حقوق همسایه»؛ شاخصه‌های متفاوتی را برای «شهرسازی اسلامی، معماری و خانه‌سازی» به دنبال دارد. در معماری اسلامی شاخصه‌ها و اصول متفاوت و مهمی قابل بررسی است.

بررسی روایات عصر ظهور نشان می‌دهد که شهرسازی و معماری در آرمانشهر مهدوی، در دو ساحت قابل دسته‌بندی و تحلیل است:

- بخش اول: «جلوه بیرونی، ظاهر و گستره کالبدی» شهرسازی و معماری: تبلور این بخش در «آبادانی و عمران- گسترش شهرها- برطرف کردن ویرانی‌ها- توسعه شبکه آبرسانی و آبیاری- گسترش راه‌سازی و توسعه راه‌ها» خواهد بود.
- بخش دوم: «هویت درونی، باطن و روح حاکم» بر شهرسازی و معماری: این هویت مستمر و روح جاری، همان «عدالت‌محوری و اخلاق‌مداری» است. این موضوع الزامات و مصادیقی دارد، از جمله تخریب خانه‌های مشرف به خانه همسایه‌ها- برداشتن بالکن‌ها و ناودان‌ها- اصلاح وضعیت مالکیت و وضع قوانین عبور و مرور، در کنار توسعه راه‌ها.

در زمینه هر دو بخش اول و دوم، روایات و مستنداتی در ادامه و به تفکیک تقدیم خواهد شد، چنان‌که هر دو قسمت، اصول و معیارهایی ویژه و سازکارهای مختص خود را دارد که تبلور کامل آنان در آرمانشهر مهدوی میسور خواهد بود، همان‌گونه که در عصر ظهور، توسعه و عدالت در هم تنیده می‌شود و نمونه‌ای کامل از شهرسازی و معماری ارئه می‌کند. عمران و آبادانی فراگیر و فراهم آوردن امکانات برای همه افراد جامعه، از دستاوردهای مهم حکومت امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف در آرمانشهر مهدوی خواهد بود. همه این موارد، نمودی از عدالت حقیقی است که در آن دوران محقق خواهد شد. این موضوع در زمینه شهرسازی و معماری نیز وجود خواهد داشت؛ زیرا در عصر ظهور، حکومتی تشکیل می‌گردد که در رأس آن، شخصیتی معصوم و مصون از خطا قرار دارد. ایشان به دلیل شخصیت اخلاقی و رفتاری منحصر به فرد، عدالت را به صورت تام و کامل گسترش خواهد داد (ر.ک: کورانی، ۱۳۷۹: ص ۳۵۱ و اکبرنژاد، ۱۳۸۶:

ص ۱۸۰)؛ چنان که «هندسه مدینه مهدوی»، جامعه‌ای توحیدی، با روبنای قسط و عدل را ترسیم می‌کند (جوادی‌آملی، ۱۳۸۷: ص ۲۵۳).

این عدالت، در زمینه بهره‌مندی از امکانات مادی و استقرار در زمین نیز تحقق خواهد شد: «أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ»؛ زمین را بندگان شایسته ما به ارث خواهند برد» (انبیاء: ۱۰۵). بسیاری از اندیشمندان اسلامی، حضرت مهدی عَجَّلَ اللَّهُ تَعَالَى و یارانش را مصداق این آیه دانسته‌اند (ر.ک: قمی، ۱۴۰۴: ج ۲، ص ۷۷؛ ابن‌حیون، ۱۴۰۹: ج ۲، ص ۲۶۵ و مفید، ۱۴۱۳: ص ۱۰۰). آرمانشهر مهدوی، مدینه فاضله‌ای است به وسعت و گستردگی عالم در پهنای کره خاکی، با کارگزاران و افرادی آرمانی، برخلاف دیگر آرمانشهرها که به محیط و افراد خاصی محدود است.

در کلام امیرمؤمنان عَلَيْهِ السَّلَام آرمانشهری ترسیم شده است که از جنس بشر این جهانی و در زندگی دنیا محقق خواهد شد:

دنیا برای کسی که گفتارش را راست انگارد، سرای راستی است و برای کسی که حقیقت آن را دریابد، سرای عافیت است و برای کسی که از آن برای آخرتش توشه بگیرد، سرای توانگری است و برای کسی که از آن پند پذیرد، سرای اندرز و موعظه است (نهج البلاغه: حکمت ۱۳۱).

در دنیایی با این شاخصه‌ها، سنت‌های الهی احیا می‌شود؛ چنان‌که انتظار از حکومت کریمه مهدوی این است که سنت‌های الهی و اسلامی را در همه زمینه‌ها، از جمله در شهرسازی و معماری احیا کند. امیرمؤمنان عَلَيْهِ السَّلَام، ضمن ترسیم نظام حکمرانی در دولت مهدوی و چگونگی اعزام کارگزاران به سرزمین‌های گوناگون؛ بیان می‌دارد که «هر یک از آنان فرمانروای سرزمینی می‌گردد و پس از آن، همه شهرهای جهان با عدل و احسان آباد می‌شود» (یزدی، ۱۴۲۲: ج ۲، ص ۱۷۲). روشن است، آنچه با عدالت و احسان موافق است، در زمره سنت‌های الهی قرار می‌گیرد و هرچه با این دو ناسازگار است، بدعت خواهد بود. در شهرسازی نیز، هر چه با «رعایت حقوق شهروندی، سلامت اجتماعی، اخلاق مداری و عدالت‌محوری» ناسازگار باشد، در دولت مهدوی از بین خواهد رفت. به فرموده امام باقر عَلَيْهِ السَّلَام: «لَا سَنَةَ إِلَّا أَقَامَهَا» (مفید، ۱۴۱۳: ج ۲، ص ۳۸۵؛ فتال‌نیشابوری، ۱۳۷۵: ج ۲، ص ۲۶۵ و اربلی، ۱۳۸۱: ج ۲، ص ۴۶۶)؛ چنان‌که انتظار

می‌رود همه کژی‌ها و بدعت‌ها در همه زمینه‌ها زدوده شود؛ از جمله در شهرسازی و معماری: «وَلَا يَشْرِكُ بِدَعَاةٍ إِلَّا آزَاهَا» (همان).

۱-۳. «جلوه بیرونی و ظاهر» شهرسازی و معماری

اصلاح، بهسازی و توسعه شهرها و سکونتگاه‌ها از مسائل مورد تأکید در نگرش تمدن‌ساز امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف در نظام شهرسازی می‌باشد. انتظار از ایجاد مدینه فاضله و آرمانشهر مهدوی این است که بهترین‌ها را برای شهروندانش به ارمغان آورد. آبادانی، عمران و توسعه از نیازهای بشر و وعده‌های حکومت مهدوی است؛ چنان‌که آباد کردن زمین و شهرها، از جمله نتایج و برکات ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف خواهد بود. بررسی روایات و منابع گوناگون، تصویری جامع از کیفیت و کمیت توسعه را در آرمانشهر مهدوی به نمایش می‌گذارد. بر همین اساس، مصادیقی از پیشرفت و نمایی از جلوه بیرونی، ظاهر و گستره کالبدی در شهرسازی و معماری آرمانشهر مهدوی، به شرح زیر است:

۱-۱-۳. آبادانی و عمران

دستیابی به زیستگاهی در شأن «انسان» و رسیدن به آبادانی و عمران در عصر ظهور، از ارزش و اهمیت بیش‌تری برخوردار خواهد بود؛ زیرا جنگ‌ها و رقابت‌های مادی پیش از ظهور، چهره دنیا را رو به ویرانی خواهد کشاند. پیداست که چنین رویکردی، با آبادانی بخش‌هایی از زمین منافاتی ندارد. انسان‌ها باعث برهم خوردن نظام احسن در عالم شده و موجبات سختی و زیان خود و دیگران را فراهم آورده‌اند. وجود و گاه تکرار آیه ۴۱ سوره روم در بین مضامین دعایی مرتبط با دوران پیش از ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف اثبات می‌کند که: «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ»؛ در خشکی و دریا به سبب آنچه [از اعمال زشت] که مردم به دست خود مرتکب شدند، تباهی و فتنه آشکار شده است» (ابن مشهدی، ۱۴۱۹: ص ۶۶۵؛ کفعمی، ۱۴۱۸: ص ۸۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۳، ص ۹۶ و قمی، ۱۳۷۹: ص ۵۳۹). البته پیداست که این موضوع، با وجود دولت‌ها و جوامع صالح و زمینه‌ساز ظهور منافاتی ندارد.

جهانی که گرفتار جنگ‌هایی ویرانگر شده، طعمه هواهای نفسانی قدرت‌طلبان گشته، مدت‌ها در آتش جنگ سوخته، ویرانی‌ها و کشته‌هایی بر جای گذاشته است، به آبادانی نیاز

بیش‌تری دارد. حکومت مهدوی به اصلاح آن ویرانی‌ها می‌پردازد و عمران و آبادانی را در سراسر جهان چشمگیر می‌کند (طیبی، ۱۳۸۰: ص ۲۰).

ویرانی پیش از ظهور، زمینه‌ای جدی برای مطالبه و انتظار آبادانی خواهد بود؛ چنان‌که منتظران ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، همین موضوع را از خداوند سبحان درخواست می‌کنند: «وَ اعْمُرِ اللَّهُمَّ بِهٖ بِلَادَكَ وَ اَحْيِ بِهٖ عِبَادَكَ؛ بار خدایا! سرزمین‌هایت را به دست او آباد و بندگانت را زنده کن!» (همان). پیداست که جلوه کامل و آبادانی واقعی و تحقق درخواست مؤمنان، در آرمانشهر مهدوی محقق خواهد شد.

سیره امام بر همین پایه خواهد بود. این مهم از ابتدای استقرار حکومت مهدوی و در نخستین فرمان‌ها قابل مشاهده است. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «مهدی اصحاب خویش را در تمامی شهرها می‌پراکند و آنان را به عدالت و احسان فرمان می‌دهد و آنان را حاکمان مناطق مختلف قرار می‌دهد» (طیبی، ۱۳۸۵: ج ۱، ص ۱۶۸)؛ اما دستوری که در ادامه جملات پیشین آمده، قابل توجه است: «يَأْمُرُهُمْ بِعِمْرَانِ الْمُدُنِ؛ به آنان دستور می‌دهد که به آبادانی و سازندگی شهرها بپردازند» (همان).

در عصر ظهور، همه جهان تحت حکومتی واحد اداره خواهد شد و کارگزاران حکومتی آن حضرت، در همه جای عالم، به فرمان او مأمور خواهند بود که همه شهرها را آباد سازند. گسترش عمران، آبادانی و پیشرفت عدالت‌محور، به مدد الهی خواهد بود. این موضوع تا جایی پیش می‌رود که مردگان نیز، بازگشت و زندگی در دولت کریمه و در سایه عدالت مهدوی را آرزوی خواهند داشت. رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم در این زمینه می‌فرماید:

زمین آنچه از برکات در دل خود دارد، بیرون می‌ریزد و آسمان نیز از بارش خود چیزی فرو گذار نکرده، پیوسته بر آنان می‌بارد... از بس خدای بزرگ برای مردم خیر پیش می‌آورد، مردگان بازگشت به زندگی را آرزوی می‌کنند» (صدوق، ۱۴۱۳: ج ۳، ص ۳۱۳).

۳-۱-۲. گسترش شهرها

پیشرفت، توسعه و بهبود فضای زندگی و شهرنشینی، در گستره کامل زمین، از اهداف آرمانشهر مهدوی خواهد بود. چنین تحول وسیعی، به مدیران و کارگزارانی ویژه نیازمند است؛ چنان‌که کارگزاران و دولت‌مردان در آرمان‌شهر مهدوی، انسان‌هایی عابد و پارسا بوده (مجلسی،

۱۴۰۳: ج ۵۲، ص ۳۰۸) که به امام خویش عشق ورزیده و فرمانبردار اویند (همان) و از اقتدار و توانایی برخوردار هستند (همان، ص ۳۱۷). چنین افرادی از میان مردم رنج‌دیده برخاسته و برای آبادانی و سازندگی بلاد و زیستگاه زمین در پهنای گیتی پخش و پراکنده شده و به برقراری عدل و احسان و سازندگی زمین می‌پردازند (ر.ک: حبیبی، ۱۳۸۶: ص ۳۳).

آموزه‌های اسلامی به مباحثی در مورد شهرسازی و معماری اشاره داشته‌اند که نمونه کامل آن، در دولت امام عصر عَلَيْهِ السَّلَام عملی خواهد شد (طبسی، ۱۳۸۰: ص ۲۱۰). گسترش شهرها که نشانی از آبادانی است، نمونه‌ای از این موضوع می‌باشد. شکل کامل این توسعه، در گسترش وسعت شهرها تبلور می‌یابد.

نمونه‌ای از این گسترش، در روایتی از امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام آمده است: «تَتَّصِلُ بُيُوتُ الْكُوفَةِ بِبَهْرٍ كَرْبَلَاءَ وَ بِالْحَيْرَةِ» (طوسی، ۱۴۲۵: ۲۹۵ و مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۲، ص ۳۳۰). همین موضوع در کتاب‌های روایی دیگری به چشم می‌خورد: «اتَّصَلَتْ بُيُوتُ أَهْلِ الْكُوفَةِ بِبَهْرِي كَرْبَلَاءَ» (مفید، ۱۴۱۳ الف: ص ۳۸۰ و طبرسی، ۱۳۷۶: ص ۴۶۰). بر این پایه، خانه‌های کوفه به رودخانه کربلا و حیره متصل می‌شود. با توجه به فاصله قابل توجه فعلی این سه منطقه، می‌توان به حجم زیاد و گسترش شهرسازی در آرمانشهر مهدوی پی برد. این فاصله به اندازه‌ای است که در ادامه روایت پیشین چنین آمده است: «حَتَّى يَخْرُجَ الرَّجُلُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ عَلَى بَغْلَةٍ سَفَوَاءٍ يُرِيدُ الْجُمُعَةَ فَلَا يُدْرِكُهَا؛ به گونه‌ای که فرد نمازگزار روز جمعه برای شرکت در نماز جمعه سوار بر مرکبی تیزرو می‌شود؛ ولی به نماز نمی‌رسد» (همان). در تبیین روایت پیشین آمده است که در برون از شهر کوفه مسجدی با هزار در ساخته می‌شود و خانه‌های شهر به نهر کربلا وصل می‌گردند. توسعه شهرها چنان خواهد بود که مردی سوار بر استر تیزرو به قصد نماز جمعه حرکت می‌کند، اما بر اثر فاصله فراوان مکان و فراخی شهر به نماز نمی‌رسد. باید دانست که انسان صالح به عنوان خلیفه خداوند، مأمور آباد کردن زمین است. گسترش عدل، توزیع عادلانه امکانات، ارائه خدمات و تسهیلات مساوی و مواسی؛ توهم اختصاص عمران به کوفه و مانند آن را از بین می‌برد. ارتباط همه جانبه با حکومت مرکزی عدل مدار، موجب توسعه پایدار و پیوند سیاسی و اجتماعی است و پهنه چنین پیمانی، وسعت آبادی را به همراه خواهد داشت (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ص ۲۶۶).

سرعت بالای عمران و آبادانی و گسترش شهرها، به عملکردی مدبرانه، قاطع و شجاعانه

نیازمند است که از ویژگی‌های دولت‌مردان در تحوّل مدیریتی و تدبیر نظام حکومتی امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف می‌باشد. در این زمینه، تحولاتی اساسی صورت می‌پذیرد که متن روایات، به خوبی آن را تایید کرده و تصویری صحیح از دولت کریمه ارائه می‌کنند. پیش از این نیز، روایاتی در زمینه گسترش شهرها به چشم می‌خورد. به عنوان نمونه، حبه عنری می‌گوید:

امیرمؤمنان عجل الله تعالی فرجه الشریف به شهر حیره رفت و در آن جا در حالی که با دستش به کوفه اشاره می‌کرد، فرمود: «به طور حتم خانه‌های شهر کوفه به شهر حیره متصل می‌شود و تا اندازه‌ای رشد می‌کند که هر يك ذراع از زمین این دو شهر، به دینارها و قیمت گرانی خرید و فروش می‌شود» (طوسی، ۱۳۶۵: ج ۳، ص ۲۵۳).

پیداست که گسترش شهرها، نیازمندی بیش‌تری به مسجد و محل عبادت ایجاد خواهد کرد. بدین رو، بخشی از گسترش ساخت و ساز در دوران استقرار حکومت امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف به مساجد، مراکز دینی و نمادهای اسلامی مربوط می‌شود؛ چنان که مسجدهای و اصلاح مساجد، هم‌زمان پیگیری می‌گردد. توجه به این نکته ضروری است که اصلاحات مربوط به مساجد خاص یا عموم مساجد، مجموعه‌ای از «تخریب، بهسازی، اصلاح و گسترش» خواهد بود؛ چنان‌که امیرمؤمنان عجل الله تعالی فرجه الشریف در مورد گسترش نمادهای اسلامی بیان می‌دارد: «حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف به حرکت خود ادامه می‌دهد... تا این که در قسطنطنیه و نزدیک آن مساجد بسیاری ساخته می‌شود» (شوشتری، ۱۴۰۴: ج ۱۳، ص ۳۷۵). گسترش مساجد، در روایات دیگری نیز قابل مشاهده است. امام باقر عجل الله تعالی فرجه الشریف بیان می‌دارد:

حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در نخستین جمعه پس از ورود به عراق، در مسجد کوفه خطبه خواهد خواند. در جمعه دوم، مردم می‌گویند: ای فرزند رسول خدا صلی الله علیه و آله! نماز به امامت شما مانند نماز به امامت پیامبر صلی الله علیه و آله می‌باشد؛ ولی این مسجد گنجایش ما را ندارد. امام در پاسخ می‌فرماید: من در پی خواسته شمایم، آن‌گاه به سوی «غری»، همان نجف اشرف می‌روم و محدوده مسجدی را با هزار در که گنجایش همه مردم را داشته باشد، ترسیم و مشخص می‌فرماید (مفید، ۱۴۱۳ الف: ج ۲، ص ۳۸۰ و ر.ک. اوحدی، ۱۳۸۶: ص ۴۴۷).

روایت هم‌مضمونی از حضرت صادق عجل الله تعالی فرجه الشریف بیان می‌دارد: «هنگامی که حضرت قائم عجل الله تعالی فرجه الشریف قیام کند، در بیرون از شهر کوفه «ظهر الکوفه»، مسجدی خواهد ساخت که هزار در خواهد

داشت» (مفید، ۱۴۱۳ الف: ص ۳۶۲). در روایتی از حضرت علی عَلَيْهِ السَّلَامُ آمده است:

«لَيْبَنَيْنَ بِالْحَيْرَةِ مَسْجِدٌ لَهُ مَسْمَاةٌ بَابٍ؛ به طور حتم، در شهر حیره مسجدی ساخته خواهد شد که پانصد در داشته باشد» (طوسی، ۱۳۶۵: ج ۳، ص ۲۵۴) و سپس در مورد این گسترش و وضعیت مسجد کوفه چنین بیان می‌دارد: «چهار مسجد در آن جا ساخته می‌شود که مسجد کوفه (فعلی) از همه آن‌ها کوچک‌تر خواهد بود. این مسجد [حیره که پانصد در دارد] و دو مسجد دیگر که در دو سوی شهر کوفه قرار می‌گیرند، احداث خواهد گشت» (همان).

۳-۱-۳. برطرف کردن ویرانی‌ها

«آبادانی، توسعه و پیشرفت»، زمانی معنای حقیقی می‌یابد که ویرانی‌ها و خرابی‌ها اصلاح و آثار فقر و بی‌توجهی و نیز نتیجه جنگ‌ها از چهره شهرها و مراکز زیست انسانی زدوده شوند. برطرف کردن خرابی‌ها و ترمیم سیمای شهرها در این دوران به اوج خواهد رسید. در همین زمینه، امام باقر عَلَيْهِ السَّلَامُ می‌فرماید: «فَلَا يَبْقَى فِي الْأَرْضِ خَرَابٌ إِلَّا عُمِرَ؛ در زمان حکومت مهدی عَلَيْهِ السَّلَامُ در روی زمین هیچ ویرانه‌ای نمی‌ماند، مگر آن که آباد می‌گردد» (صدوق، ۱۳۷۷: ج ۱، ص ۳۳۱ و طبرسی، ۱۳۷۶: ج ۲، ص ۲۹۱).

۴-۱-۳. توسعه شبکه آبرسانی و آبیاری

عمران و آبادانی در شاخه‌های مختلفی گسترش می‌یابد و شبکه‌های توزیع آب را نیز در برمی‌گیرد. امام باقر عَلَيْهِ السَّلَامُ می‌فرماید:

پس از آن که حضرت مهدی عَلَيْهِ السَّلَامُ وارد کوفه می‌شود... گروهی را مأمور می‌کند تا از پشت آرامگاه امام حسین عَلَيْهِ السَّلَامُ [بیرون شهر کربلا] رودخانه‌ای به سوی غربین حفر کنند، تا آب به سوی شهر نجف سرازیر شود و بر روی آن رودخانه، پل‌هایی می‌سازند» (مفید، ۱۴۱۳ الف: ص ۳۶۲ و طوسی، ۱۴۲۵: ص ۲۸۰).

این موضوع نشان‌دهنده توجه وافر به نیازهای گوناگون زندگی روزمره انسان‌ها در آن دوران بوده که توسعه و رونق زندگی و زیست انسان‌ها را به دنبال خواهد داشت. در روایات پیشین؛ اشاره امام به موضوع «پل‌سازی» مخاطبان را به عمق توسعه و توجه به ظرافت‌های آبادانی در آرمانشهر مهدوی توجه می‌دهد. این سطح از توسعه شبکه آبرسانی، نیازمند افرادی کاردان و

دانشی قابل توجه است.

۳-۱-۵. گسترش راه‌سازی و توسعه راه‌ها

بخش دیگری از جلوه ظاهری شهرسازی و معماری، به بهسازی و گسترش راه‌سازی و معابر عمومی مربوط می‌گردد. از مصادیق این موضوع، توسعه و پیشرفت در گسترش شبکه اتصالی شهرها و مراکز جمعیتی و تسهیل در تردهاست. در زمینه توسعه راه‌ها، امام باقر ع می‌فرماید: «إِذَا قَامَ الْقَائِمُ دَخَلَ الْكُوفَةَ... يُوَسِّعُ الطَّرِيقَ الْأَعْظَمَ فَيَصِيرُ سِتِّينَ ذِرَاعًا؛ هرگاه قائم ع قیام کند، وارد کوفه می‌شود... بزرگراه‌ها را وسعت می‌دهد که شصت ذراع خواهد شد» (طوسی، ۱۴۲۵: ص ۴۷۵ و مفید، ۱۴۱۳ الف: ص ۳۶۵). این روایت حکایت از آبادانی شهر کوفه در آرمانشهر مهدوی دارد که از کار ویژه‌های عصر مهدوی است. این موضوع نماد و نمونه‌ای از گستره آبادانی و توسعه در این دوران است. پیداست که بیان شهر کوفه، مثالی برای این موضوع است و گسترش راه‌سازی، به این شهر محدود نخواهد شد. باید بیان داشت که احداث شاهراه‌های بزرگ، نمونه دیگری از این بحث است. این شاهراه‌ها، جاده‌های دو شهر را به یکدیگر پیوند می‌دهد. جدا از روایت مذکور، در روایت دیگری از امام باقر ع به گسترش راه‌ها به صورت عام و برای همه شهرها اشاره شده که گویای گسترش شهرسازی و عمران و توسعه در آرمانشهر مهدوی است: «وَسَّعَ الطَّرِيقَ الْأَعْظَمَ؛ راه‌های بزرگ [شاهراه‌ها] را وسیع کند» (مفید، ۱۴۱۳ الف: ج ۲، ص ۳۸۵). این روایت، تایید کننده مطلب پیشین است که گسترش راه‌ها به تمام شهرها خواهد رسید. در بین مباحث مرتبط با آبادانی شهرها، اشاره به گسترش راه‌ها، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ زیرا نشان می‌دهد که آبادانی بر یک بخش یا شهر متمرکز نیست و بخش‌های مختلف زمین آباد می‌گردد، به گونه‌ای که برای اتصال آنان به یکدیگر، به جاده‌ای با این وسعت نیاز خواهد بود. این بحث به راه‌های درون شهری نیز معطوف است و می‌توان به این مهم دست یافت که علاوه بر موضوع پیش گفته، فضای درونی شهرها گسترش یافته و به برکت عدالت، امکانات به نقاط مختلف شهر خواهد رسید؛ ضمن این که پراکندگی و توزیع مناسب جمعیت درون شهری، احداث چنین شاهراه‌هایی را خواهد طلبید.

۲-۳. «هویت دورنی و روح حاکم» بر شهرسازی و معماری

آرمانشهر حکومت امام عصر عَلَيْهِ السَّلَام نظامی کامل، پیشرفته و گسترده است که به همه ساحت‌های زندگی فردی و اجتماعی و نیازهای مادی و معنوی بشری هم‌زمان توجه دارد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که هویت مستمر و درونی شهرسازی و معماری در آرمانشهر مهدوی بر «عدالت‌محوری و اخلاقی‌مداری» استوار است (ر.ک: تستری، ۱۴۰۹: ج ۱۳، ص ۲۹۴ و هلالی، ۱۴۰۵: ج ۱، ص ۱۷۳)؛ چنان‌که در جلوه‌های بیرونی از این دو اصل پیروی می‌کنند. با این دیدگاه، تمام انحرافات متضاد با عدالت و اخلاق تخریب شده و تغییر خواهند یافت. «تصرف فضای همگانی برای امور شخصی، اشراف منازل به یکدیگر، ساخت بالکن‌های مشرف به فضای عمومی، رهاکردن فاضلاب به فضای عمومی، وجود ناودان‌های مزاحم عابران، وجود مالکیت‌های بزرگ غصبی» (ر.ک: قزوینی، ۱۳۷۶: ص ۷۳۶؛ طوسی، ۱۴۲۵: ص ۴۷۵ و مفید، ۱۴۱۳ الف: ج ۲، ص ۳۸۵) و مانند این‌ها، از مصادیق ناعدالتی‌ها و بی‌اخلاقی‌هایی است که در زمان ظهور برطرف خواهد شد.

شیوه حکمرانی مهدوی، معنای واقعی عدالت و اخلاق را به جهانیان نشان خواهد داد. چنین عدالتی، به بهره‌گیری انسان‌ها از امکانات مادی و مواهب دنیوی، معنایی نو می‌بخشد. این معنای نو، به منظور بهره‌گیری از دنیا، برای زیست اخلاقی و آبادانی قیامت خواهد بود: «فَخُذُوا مِنْ مَّرْكُمٍ لِمَقْرَكُمْ؛ از سرای گذر برای خانه دائمی توشه بگیرید» (نهج البلاغه: خطبه ۲۰۳)؛ ضمن این‌که بهره‌گیری از نعمت‌های دنیا و آبادانی آن، مورد تایید اسلام است: «لَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا»، سهم خود را از دنیا فراموش نکن» (قصص: ۷۷). در آرمانشهر مهدوی، متناسب با موقعیت‌های زمانی و مکانی، از نهادها و نیروهای متمایز و کارآمد استفاده خواهد شد. بهره‌گیری از کارگزاران توانمند، به منظور گسترش عدالت و اخلاق خواهد بود.

۱-۲-۳. تبیین عدالت‌محوری و سلامت اخلاقی در شهرسازی و معماری

«عدالت‌محوری در شهرسازی و معماری»، گستره و ابعاد فراوانی دارد که به پاسداشت حقوق شهروندان و بهره‌گیری عادلانه از مواهب دنیا و گسترش شهرها می‌انجامد. امام عصر عَلَيْهِ السَّلَام یارانش را به سراسر سرزمین‌ها گسیل داشته و «یأمرهم بالعدل و الاحسان» (طبسی، ۱۳۸۵: ج ۱،

ص ۱۶۸). در ادامه همین روایت، به سیره حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف در زمینه سازندگی اشاره می‌شود: «يَأْتُرُهُمْ بَعْمَرَانِ الْمُؤَدِّنْ؛ به آنان دستور می‌دهد که به آبادانی و سازندگی شهرها بپردازند» (همان). این دو عبارت در یک حدیث آمده است. قرار گرفتن مفاهیم «عدالت و آبادانی شهرها» در کنار یکدیگر و در یک روایت، نشان از «توسعه و شهرسازی بر پایه عدالت» است. زیرا توسعه بدون عدالت، به فاصله طبقاتی دامن زده و به تشکیل یک طبقه برخوردار خواهد انجامید. برپایی و گسترش عدالت، زینت والیان و نشانی از موفقیت حکومت خواهد بود: «إِنَّ أَفْضَلَ قُرَّةِ عَيْنِ الْوَلَاةِ اسْتِقَامَةُ الْعَدْلِ فِي الْبِلَادِ؛ همانا برترین روشنی چشم زمامداران، برقراری عدل در شهرها است» (نهج البلاغه: نامه ۵۳). در زمینه آرمانشهر مهدوی، همین موضوع صدق می‌کند. حکومت جهانی حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشريف با همین هدف پایه‌ریزی گردیده و برپا خواهد شد. پیامبر اسلام صلى الله عليه وآله وسلم می‌فرماید: «مهدیّ هذه الأمة الذي يملأ الأرض قسطاً و عدلاً كما ملئت ظلماً و جوراً» (هلالی، ۱۴۰۵: ج ۱، ص ۱۷۳؛ ر.ک: قمی، ۱۴۰۴: ج ۲، ص ۲۶۵ و کوفی، ۱۴۱۰: ص ۵۶۳). بدون تردید، چنین عدالتی، شهرسازی و معماری را نیز شامل می‌گردد.

«عدالت محوری در آرمانشهر مهدوی»، از ارزش بالایی برخوردار خواهد بود؛ زیرا انسان‌ها، ظلم و ویرانی‌های پیش از ظهور را دیده و در انتظار موعود هستند. در تایید مطالب پیش گفته، می‌توان به حدیثی از حضرت رسول صلى الله عليه وآله وسلم اشاره کرد که ضمن بیان گسترش عدالت در پهنه گیتی، به مشکلات پیش از ظهور اشاره کرده‌اند: «عَلَى حِينِ اخْتِلَافِ مِنَ النَّاسِ وَ زُلْزَالِ شَدِيدٍ» (طوسی، ۱۴۲۵: ص ۱۷۹ و ر.ک: طبری‌املی، ۱۴۱۳: ص ۴۸۲) و در نهایت، عدالت فراگیر با بیان دیگری ترسیم می‌شود: «يَسْعُهُمْ عَدْلُهُ» (همان)؛ چنان‌که عدالت، همه شئون زندگانی انسان‌ها و از جمله، مسکن و شهرسازی را در بر می‌گیرد و چنان عدالتی زمین را فراخواهد گرفت که «زندگان آرزو می‌کنند، کاش مردگانشان زنده بودند و از آن عدالت بهره‌مند می‌گردیدند» (تستری، ۱۴۰۹: ج ۱۳، ص ۲۹۴). شکی نیست که بسط عدل و گسترش عدالت و محو ظلم و بیدادگری در سرلوحه برنامه‌های حکومت جهانی حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف قرار دارد و او فرمانروایان ظالم و جائر را کنار می‌زند و به عدالت رفتار می‌کند و ترازوی عدل را بر می‌افرازد.

روشن است که فطرت انسان‌ها به رعایت قانون و مقررات و احقاق حق انسان‌ها تمایل دارد و تبلور کامل این مهم، جز در سایه ارزش‌های دینی امکان‌پذیر نیست. حکومت امام

عصر عَلَيْهِ السَّلَام بر مبنای قوانین اسلامی، به عدالت، امنیت و آرامش اهمیت می‌دهد و موجبات رضایت شهروندان را فراهم می‌کند. در عدالت مهدوی، هر چیز در جای خود قرار می‌گیرد و هر صاحب حقی، به حق خود خواهد رسید. پیداست که حقوق شهروندی و بهره‌گیری از شهری با ساخت معماری اسلامی، بخشی از این عدالت‌ورزی خواهد بود.

۲-۲-۳. مصادیق و الزامات عدالت‌محوری و اخلاقی‌مداری

شهرسازی و معماری در عصر حکومت امام مهدی عَلَيْهِ السَّلَام، بر عدالت، اخلاق، امنیت و مصونیت بخشی استوار است. بر همین اساس، آنچه با مبانی دینی مغایر است، تغییر می‌کند و متحوّل می‌شود. عدالت‌محوری و سلامت اخلاقی زیربنای تحولات شهرسازی و معماری عصر ظهور است. چنین مبنایی موجب تحولاتی در شهرسازی و معماری شده و تغییراتی را به شرح زیر، به دنبال دارد:

۱-۲-۳-۳. تخریب خانه‌های مشرف به خانه همسایه‌ها

مصادیقی از این موضوع، تخریب خانه‌های مشرف به منزل همسایه است که گویای گسترش عدالت و توجه به سلامت اخلاقی در دوران امام عصر عَلَيْهِ السَّلَام می‌باشد. این موضوع بر مبانی دینی استوار است، چنان‌که بر اساس روایت معتبری پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ از نظر کردن به خانه همسایه نهی فرمود (صدوق، ۱۴۱۳: ج ۴، ص ۱۳). پیداست که خانه‌های مشرف و بلند، مانع بهره‌مندی همگان از مواهب الهی می‌شود که آزار و اذیت همسایه و سلب آرامش و آسایش او را به همراه دارد. یکی از اندیشمندان معاصر، در مورد خانه‌های امروزی بیان می‌دارد که نمای بیرون منازل باید طوری طراحی گردد که خانه ساخته شده، بر دیگر منزل‌ها اشراف نداشته باشد؛ دیگران نیز نتوانند از بیرون، داخل خانه را نگاه کنند. منازل در کشورهای غربی دیوار خاصی ندارند و از طریق نرده از یکدیگر جدا می‌شوند. این، به دلیل آن است که آن‌ها منزل را به جای پرورش‌گاه و دین‌گاه، آسایشگاهی می‌پندارد (جوادی آملی، ۱۳۹۰: بیانات در دیدار «اعضای کمیته تخصصی شهرسازی سازمان نظام مهندسی کشور»). مطالب مذکور، نشان می‌دهد که جدا کردن حریم خصوصی و عمومی مورد تاکید اسلام می‌باشد. روشن است که پنجره‌های مشرف به کوچه و خیابان و راه عبور و مرور مردم، نقش ویرانگری در بنیان‌های

اخلاقی و مفساد و جنایات خانوادگی دارد؛ زیرا این پنجره‌ها، به‌ویژه در فصل تابستان که معمولا باز هستند، اندرون خانه‌ها و هر آنچه را در آن می‌گذرد، نشان می‌دهد (قزوینی، ۱۳۷۶: ص ۷۳۶). متاسفانه معماری غربی بر ساخت و سازهای امروزی تأثیر فراوانی دارد؛ چرا که از مصادیق معماری سکولار، رها شدن حریم خصوصی و خانوادگی و اشراف ساختمان‌ها بر حریم خصوصی و درون خانه‌های دیگران است.

اصلاح «اشراف به حریم خصوصی دیگران»، مساجد را نیز شامل می‌شود. زیرا امام عصر عَلَيْهِ السَّلَام به مساجد توجه فراوانی دارد و مرکزیت حکومت خود را بر محور مسجد قرار خواهد داد. بر همین پایه، از یک سو، به ارتقای کارآمدی و اثرگذاری معنوی و اجتماعی مسجد توجه دارد و از دیگر سو، به انحرافات و کج‌روی‌های مختلف در زمینه‌ها معماری و ظاهری مساجد توجه و آن‌ها را اصلاح می‌کند. بررسی روایات معماری مساجد در عصر ظهور نشان می‌دهد که اشراف مساجد نیز از بین می‌رود. امام باقر عَلَيْهِ السَّلَام درباره اصلاح معماری مساجد می‌فرماید:

«فَلَمْ يَبْقَ مَسْجِدٌ عَلَى وَجْهِ الْأَرْضِ لَهُ شُرْفٌ إِلَّا هَدَمَهَا؛ هیچ مسجدی بر روی زمین نمی‌ماند که شرفه [ایوان و کنگره] داشته باشد [یا بر خانه‌های دیگر مشرف باشد] مگر آن که آن را ویران می‌کند و آن را به شکلی قرار می‌دهد که مُشرف نباشد» (مفید، ۱۴۱۳ الف: ص ۳۶۵ و مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۲، ص ۳۳۹).

عدم اشراف مسجد به منازل اطراف، بر پایه عدالت‌ورزی و سلامت اخلاقی است: «رُويَ أَنَّ عَلِيًّا عَلَيْهِ السَّلَام مَرَّ عَلَى مَنَارَةٍ طَوِيلَةٍ فَأَمَرَ بِهَدْمِهَا؛ امیرمومنان عَلَيْهِ السَّلَام هنگام گذشتن از مسجدی که مناره‌اش بلند بود، دستور داد آن مناره را ویران کنند؛ تا این‌جای روایت بحث تخریب بوده است، اما در ادامه، حضرت معماری صحیح را تبیین می‌کند: «لَا تُرْفَعُ الْمَنَارَةُ إِلَّا مَعَ سَطْحِ الْمَسْجِدِ» (صدوق، ۱۴۱۳: ج ۱، ص ۲۳۹)؛ که نشان‌دهنده ضرورت هم‌سطحی مناره با مسجد است. در همین زمینه، مجلسی اول می‌گوید: «از این روایات حرمت ساختن مناره‌های بلند به دست می‌آید؛ زیرا اشراف داشتن و مسلط شدن بر خانه‌های مسلمانان حرام است؛ اما اکثر فقها، این روایت را بر کراهت حمل کرده‌اند» (مجلسی، ۱۴۰۶: ج ۲، ص ۱۰۹). روشن است که محور این موضوع، نبود اشراف برخانه و حریم خصوصی دیگران بوده که در صورت وجود «مزاحمت، اشراف بر منازل و تزاحم با اخلاق»، موضوع نیازمند بررسی مصداقی خواهد بود. در روایت

دیگری، ابوهاشم جعفری می‌گوید:

خدمت امام حسن عسکری علیه السلام بودم که ایشان فرمود: «إِذَا قَامَ الْقَائِمُ يَهْدِمُ الْمَنَارَ وَ الْمَقَاصِرَ الَّتِي فِي الْمَسَاجِدِ؛ هنگامی که حضرت قائم عجل الله فرجه قیام کند، دستور می‌دهد مناره‌ها و مقصوره‌هایی که در مساجد است، ویران شود؛ با خود گفتیم: چرا حضرت چنین می‌کند؟ امام عسکری علیه السلام به من رو کرد و فرمود: «أَنَّهَا مُحَدَّثَةٌ مُبْتَدَعَةٌ لَمْ يَبْنِهَا نَبِيٌّ وَلَا حُجَّةٌ؛ چون این‌ها بدعت و نوآوری‌هایی است که پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و امام علیه السلام آن را نساخته است» (طوسی، ۱۴۲۵: ص ۲۰۶).

از بین بردن بلندی‌های مسجد، در روایت دیگری قابل مشاهده است؛ چنان که امام باقر علیه السلام در مورد مساجد عصر ظهور چنین بیان می‌کند: «يَكُونُ الْمَسَاجِدُ كُلُّهَا جَمَاءً لَا شَرْفَ لَهَا كَمَا كَانَ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله و سلم؛ تمام مساجد، مانند زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم، ساده و بدون مناره خواهند بود» (همان: ص ۴۷۵).

۳-۲-۲. برداشتن بالکن‌ها و ناودان‌ها

گاه، به بهانه استفاده از فضای بیرونی در خانه‌سازی‌های مدرن، بالکن‌هایی در طبقات فوقانی خانه ساخته می‌شود. از جمله اقدامات زمان حکومت امام عصر عجل الله فرجه، تخریب بالکن‌هایی است که از محدوده خانه‌ها فراتر رفته و وارد فضای همگانی کوچه و خیابان شده است؛ سر در خانه‌ها و ناودان‌هایی که در کوچه‌ها باشد، شامل این قانون می‌شوند (مفید، ۱۴۱۳: ج ۲، ص ۳۸۵)؛ تا جایی که اگر آلاینده‌گی محیط زیست، به اشراف بر یک منزل، با ریزش آب از ناودان‌های منازل به محیط عمومی منحصر شده باشد، با برخورد حکومت مواجه و با تخریب برطرف می‌گردد (اخوان کاظمی، ۱۳۹۰: ص ۱۷۰). در همین زمینه، امام باقر علیه السلام می‌فرماید:

«إِذَا قَامَ الْقَائِمُ دَخَلَ الْكُوفَةَ... وَيَسُدُّ كُلَّ كُوَّةٍ إِلَى الطَّرِيقِ وَكُلَّ جَنَاحٍ وَكَنْيْفٍ وَمِيزَابٍ إِلَى الطَّرِيقِ؛ هرگاه قائم عجل الله فرجه قیام کند، وارد کوفه می‌شود و هر منفذی که به سمت راه عبور مردم و هر بالکن و فاضلاب و ناودانی را که به طرف راه عمومی است می‌بندد» (طوسی، ۱۴۲۵: ص ۴۷۵).

همین روایت با اندکی تغییر چنین آمده است: «كَسَرَ كُلَّ جَنَاحٍ خَارِجٍ فِي الطَّرِيقِ؛ هر بالکنی را که از خانه‌ها به کوچه آمده است، خراب می‌کند» و «أَبْطَلَ الْكُنْفَ وَ الْمَازِيْبَ إِلَى الطَّرِيقَاتِ؛ سر در

خانه‌ها و ناودان‌هایی که در کوچه‌ها است، از میان بر دارد» (مفید، ۱۴۱۳ الف: ج ۲، ص ۳۸۵).

یکی از مصادیق اضرار به غیر و بی‌اخلاقی، نصب ناودان است که باعث آزار مردم، هنگام باریدن باران می‌شود. ظاهر این است که اگر به کسی آسیبی برساند، صاحب ناودان ضامن است؛ اما اگر به شکلی نصب کرده است که ضرری به حال عابران ندارد؛ اما تصادفی از جا کنده شود و به روی کسی بیفتد و او را تلف کند؛ صاحب ناودان علی‌الظاهر ضامن نیست. همین احکام در ساختن بالکن و اتاقکی بر روی کوچه می‌آید (به عنوان ضابطه‌ای کلی در ضمان و عدم ضمان) (موسوی بجنوردی و حسینی نیک، ۱۳۹۰: ج ۲، ص ۱۱). کوچه و خیابان از جمله فضاهای عمومی بوده که به مردم متعلق است. ایجاد بالکن‌ها و ناودان‌ها، به نوعی تصرف در حق مردم می‌باشد. در آرمانشهر مهدوی و حکومت امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف که در کمال عدالت است، ضرر و زمینه اضرار ممنوع خواهد بود.

توجه به حقوق عمومی و رعایت عدالت در حکومت مهدوی، چنان گستره‌ای دارد که استثنایی در آن یافت نمی‌شود. در همین زمینه، بیان گردیده، هر مسجدی که بر سر راه باشد، توسط حکومت مهدوی، خراب می‌شود. روایت از امام باقر علیه السلام چنین است: «يَهْدِمُ كُلَّ مَسْجِدٍ عَلَى الظَّرِيقِ» (طوسی، ۱۴۲۵: ص ۴۷۵ و بهاء‌الدین نیلی، ۱۴۲۶: ص ۶۹). به نظر می‌رسد دلیل این موضوع، تسهیل در عبور و مرور و رعایت عدالت و حقوق عمومی باشد. در واقع، معماری مساجد نیز، بر مقوله عدالت بنیان نهاده شده است.

۳-۲-۲-۳. اصلاح وضعیت مالکیت

امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف به گسترش و تثبیت همه عرصه‌هایی که مستلزم عدالت و اخلاق است، ورود خواهند داشت. مردم در سایه تحقق عدالت تام و کامل و عمران، آبادی و توسعه در همه زمینه‌ها به بی‌نیازی خواهند رسید؛ چنان‌که زمینه‌های ظلم ناروا از بین خواهد رفت، مانند تبعیض‌ها و بهره‌گیری از نیروهای ناکارآمد. بدین رو، جامعه در مسیر سازندگی و پویایی پیش می‌رود و آرامش بر شهروندان حاکم خواهد می‌شود. اصلاح وضعیت مالکیت، ساختارها، توزیع عادلانه ثروت و جلوگیری از اتلاف سرمایه، نمونه‌هایی بارز از سیمای حکومت مهدوی است؛ چنان‌که با انحصار و زراندوزی مقابله خواهد شد. پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم می‌فرماید:

«إِذَا قَامَ قَائِمُنَا اصْمَحَلَّتِ الْقَطَائِعُ فَلَا قَطَائِعَ؛ آن‌گاه که قائم ما قیام کند، قطایع [و مالکیت اموال غیرمنقول] از بین می‌رود؛ به گونه‌ای که دیگر قطایعی در میان نخواهد بود» (حمیری، ۱۳۷۱: ص ۸ و حرّ عاملی، ۱۴۰۹: ج ۱۶، ص ۲۲۲).

قطایع همان مالکیت‌های بزرگ، مانند روستاها، اراضی بسیار و قلعه‌ها است که پادشاهان و قدرتمندان آنان را به نام خود ثبت می‌کنند. این موارد در روزگار امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشريف به حاکمیت آن حضرت تعلق دارد (طبسی، ۱۳۸۰: ص ۱۵۶). در سایه عدالت اقتصادی در حکومت امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشريف تمامی مناسبات ناسالم اقتصادی از بین می‌رود و مردم به حقوق خود می‌رسند.

۳-۲-۴. وضع قوانین عبور و مرور، در کنار توسعه راه‌ها

از مصادیق عدالت در جامعه آرمانی امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف، طرح قوانین اجتماعی در بین تمام آحاد جوامع بشری است که حتی در مسیر راه‌ها نمود دارد؛ به شکلی که این قوانین به سود همه افراد می‌باشد. بدین رو، هیچ‌کس حق سلطه‌گری و برتری بر دیگری را ندارد (اوحدی، ۱۳۸۶: ص ۴۷۷). این موضوع بر اخلاق نیز تطبیق دارد. به عنوان نمونه، در حکومتی که راه‌ها گسترش یابد، مقررات ویژه‌ای ابلاغ می‌گردد. قوانین و مقررات مرتبط با عبور و مرور توسعه می‌یابد و مستحکم می‌گردد. در برخی روایات، به این قوانین اشاره شده است: امام کاظم علیه السلام در مورد این قوانین می‌فرماید:

يَا مَعْشَرَ الْفُرْسَانِ سِيرُوا فِي وَسْطِ الطَّرِيقِ يَا مَعْشَرَ الرِّجَالِ سِيرُوا عَلَى جَنْبِ الطَّرِيقِ؛ سواره‌ها در وسط حرکت کنند و پیاده‌ها در کنار راه و خیابان» (طوسی، ۱۳۶۵: ج ۱۰، ص ۳۱۴ و ابن سعید، ۱۳۸۶: ص ۱۶۱). روایت به قدری دقیق است که عدالت را در این زمینه ترسیم کرده است و بیان می‌دارد: «فَأَيُّمَا فَارِسٍ أَخَذَ عَلَى جَنْبِ الطَّرِيقِ فَأَصَابَ رَجُلًا عَيْبُ الزَّمَانِ الدِّيَّةَ؛ پس اگر سواره‌ها از این قانون پیروی نکردند و در کنار خیابان حرکت کنند و به کسی ضرری وارد شد، باید خسارت بدهند» (همان). در زمینه پیاده‌ها هم می‌فرماید: «وَأَيُّمَا رَجُلٍ أَخَذَ فِي وَسْطِ الطَّرِيقِ فَأَصَابَهُ عَيْبٌ فَلَا دِيَّةَ لَهُ؛ اگر پیاده‌ها از قانون خود مخالفت نموده و از وسط خیابان حرکت کردند و خسارتی به آن‌ها وارد شد، خسارت طلب‌کار نیستند [حق گرفتن دیه را ندارد] (همان).

۴. نتیجه‌گیری

۱. «آرمانشهر - اتوپیا - مدینه فاضله» جامعه‌ای است آرمانی که در آن، نظام کاملی برای سعادت بشر حکم فرماست و از هرگونه شر و کاستی عاری است. افرادش به کمال علمی و عملی رسیده و از هوا و هوس رسته‌اند. اداره چنین جامعه‌ای به دست حاکمان فاضل و صالح است. چنان‌که «آرمانشهر مهدوی» با همه این ویژگی‌ها و در پرتو رهبری انسان کامل خواهد بود.

۲. «شهرسازی» از مفهوم صرف ساخت و اداره شهر فراتر است و ضمن برخورداری از هویتی قابل تعریف، با ساختارهای اجتماعی، سیاسی و اقتصادی پیوند دارد و بر همه عوامل مادی و معنوی و فعالیت‌های شهری برای رسیدن به زندگی مطلوب و متعالی ساکنان شهر دلالت دارد. «شهرسازی اسلامی» مشتمل بر مبانی نظری مربوط به اصول و ارزش‌هایی است که باید در طراحی، برنامه‌ریزی و ایجاد محیط زندگی مسلمانان رعایت شود. این اصول و ارزش‌ها، از تعالیم اسلامی استخراج می‌شوند.

۳. به دلیل تفاوت‌های بنیادین حکومت مهدوی با وضعیت پیشین خود؛ شاخصه‌هایی را برای «معماری، خانه‌سازی و شهرسازی در آرمانشهر مهدوی» می‌توان بیان کرد.

۴. در آرمانشهر مهدوی و مدینه فاضله عصر ظهور، می‌توان به شهری با همه شاخصه‌های مطلوب و دور از کاستی‌ها دست یافت. این ویژگی‌ها در دو ساحت قابل دسته‌بندی و تحلیل است: «جلوه بیرونی، ظاهر و گستره کالبدی در شهرسازی و معماری» و «هویت درونی، باطن و روح حاکم بر شهرسازی و معماری».

۵. بخش اول، «جلوه بیرونی و ظاهری» شهرسازی و معماری بوده که تبلورهای بیرونی آن عبارتند از: «آبادانی و عمران - گسترش شهرها - برطرف کردن ویرانی‌ها - توسعه شبکه آبرسانی - گسترش راه‌سازی».

۶. بخش دوم، «هویت درونی و روح حاکم» بر شهرسازی و معماری است که همان «عدالت محوری و اخلاق‌مداری» می‌باشد؛ ضمن برخورداری از الزامات و مصادیقی مانند «تخریب خانه‌های مشرف به خانه همسایه‌ها - برداشتن بالکن‌ها و ناودان‌ها - اصلاح وضعیت مالکیت - وضع قوانین عبور و مرور، در کنار توسعه راه‌ها».

۷. به دلیل شرایط عصر ظهور، گسترش عدالت، نبود مزاحمت‌های مختلف و حاکم شدن

معنویت بر فضای برون و درون خانواده، خانه محل «آرامش و امنیت» خواهد شد.

۸. «آبادانی، توسعه و پیشرفت» از نموده‌های شهرسازی و معماری حکومت مهدوی بوده، چنان‌که شهرها، راه‌ها و شبکه‌های آبیاری گسترش قابل توجهی خواهند یافت.

۹. «اصلاح معماری مساجد و اماکن مذهبی» جلوه دیگری از آرمانشهر مهدوی است؛ زیرا در این حکومت، مساجد از اهمیت ویژه‌ای برخوردار و مرکز تحولات سیاسی، اجتماعی و ... خواهند بود. مساجد ضمن اصلاح معماری، گسترش خواهند یافت. اصلاح معماری و گسترش مسجدالحرام، مسجدالنبی ﷺ و مسجد کوفه، بخش دیگری از این فرآیند است.

منابع

قرآن کریم

۱. آشوری، داریوش (۱۳۸۷). **دانشنامه سیاسی**، تهران، نشر مروارید.
۲. ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی (۱۴۰۹ق). **شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار** علیهم السلام، مصحح: محمدحسین حسینی جلالی، قم، جامعه مدرسین.
۳. ابن سعید، یحیی بن احمد (۱۳۸۶ق). **نزہة الناظر فی الجمع بین الأشباه و النظائر**، مصحح: نورالدین واعظی، نجف، مطبعة الآداب.
۴. ابن مشهدی، محمد بن جعفر (۱۴۱۹ق). **المزار الكبير**، مصحح: جواد قیومی اصفهانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۵. اخوان کاظمی، بهرام (۱۳۹۰). **نگرشی های نوبه آموزه های مهدویت**، قم، آینده روشن.
۶. اربلی، علی بن عیسی (۱۳۸۱). **کشف الغمة فی معرفة الأئمة**، تبریز، بنی هاشم.
۷. اکبر نژاد، مهدی (۱۳۸۶). **بررسی تطبیقی مهدویت، در روایات شیعه و اهل سنت**، قم، بوستان کتاب.
۸. امرسون، راجرال (۱۳۸۷). **فرهنگ اندیشه سیاسی (اتوپیا)**، مترجم: خشایار دیهیمی، تهران، نشر نی.
۹. اوحدی، محمدرضا (۱۳۸۶). **نشانه هایی پس از ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف**، تهران، سعید نوین.
۱۰. تستری، قاضی نورالله (۱۴۰۹ق). **إحقاق الحق و إزهاق الباطل**، قم، مکتبة آية الله المرعشی النجفی.
۱۱. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷). **امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف موجود موعود**، قم، مرکز چاپ و نشر اسراء.
۱۲. جهانبخش، عباس و شکوهی، محمد صالح (۱۴۰۱). **«الگوی زیست شهرهای نوین مؤلّد، پیشران حرکت به سوی شهر اسلامی»**، فصلنامه پژوهش های معماری اسلامی، شماره ۳۵، ص ۱۲۶-۱۴۵.
۱۳. حبیبی، ضامن علی (۱۳۸۶). **«رابطه حق و تکلیف در دولت مهدوی»**، پژوهش نامه

فقهی، شماره ۲، ص ۳۳-۵۰.

۱۴. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). *تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة*، قم، مؤسسه آل‌البتیة لإحياء التراث.

۱۵. حمیری، عبدالله بن جعفر (۱۳۷۱). *قرب الإسناد*، قم، مؤسسه آل‌البتیة لإحياء التراث.

۱۶. ستوده‌نیا، محمدرضا و علاء‌الدین، سیدمحمدرضا (۱۳۹۴). «*معماری و خانه‌سازی قرآنی در عصر حکومت امام مهدی*»، مجله قرآنی کوثر، شماره ۵۳، ص ۸۷-۱۰۸.

۱۷. سهروردی، شهاب‌الدین (۱۳۸۰). *آواز پر جبرئیل*، مصحح: سیدحسین نصر، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۱۸. شاکری زواردهی، روح‌الله (۱۴۰۴). *آموزه مهدویت*، تهران، سمت.

۱۹. شریف رضی، محمد بن حسین (۱۳۷۸). *نهج البلاغه*، مصحح: صبحی صالح، مترجم: عبدالمحمد آیتی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی - بنیاد نهج البلاغه.

۲۰. شوشتری، نورالله (۱۴۰۴). *احقاق الحق وازهاق الباطل*، قم، مکتبه آیة‌الله المرعشی.

۲۱. صدری افشار، غلامحسین و دیگران (۱۳۸۱). *فرهنگ فارسی امروز*، تهران، انتشارات فرهنگ معاصر.

۲۲. صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۷). *کمال‌الدین و تمام‌النعمة*، تهران، انتشارات اسلامیة.

۲۳. صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۳). *من لایحضره الفقیه*، قم، دفتر انتشارات اسلامی.

۲۴. طاهری، حبیب‌الله (۱۳۸۱). «*عصر ظهور یا مدینه فاضله موعود در اسلام*»، فصلنامه

انتظار موعود، شماره ۲، ص ۱۴۶-۱۶۵.

۲۵. طبسی، نجم‌الدین (۱۳۸۰). *چشم‌اندازی به حکومت مهدی*، قم، مؤسسه

بوستان کتاب.

۲۶. طبسی، نجم‌الدین (۱۳۸۵). *نشانه‌هایی از دولت موعود*، قم، مؤسسه بوستان کتاب.

۲۷. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۶). *إعلام‌الوری بأعلام‌الهدی*، قم، مؤسسه آل

البتیة لإحياء التراث.

۲۸. طبری آملی، محمد بن جریر (۱۴۱۳ق). *دلائل‌الإمامة*، مصحح: قسم الدراسات الإسلامية

مؤسسه البعثة، قم، بعثت.

۲۹. طوسی، محمدبن حسن (۱۴۲۵). *الغیبه*، قم، معارف الاسلامیه.

۳۰. طوسی، محمدبن حسن (۱۳۶۵). *التهدیب الاحکام*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

۳۱. روویون، فردریک (۱۳۸۵). *آرمانشهر در تاریخ اندیشه غرب*، مترجم: عباس باقری،

تهران، نشر نی.

۳۲. زمانی، سیدحسن (۱۳۹۱). *مساجد در عصر ظهور*، قم: بنیاد فرهنگی حضرت

مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف.

۳۳. عبدیائی، نرجس (۱۳۸۹). *ظرفیت الگودهی مدینه فاضله مهدوی در توسعه سیاسی*

جمهوری اسلامی ایران، قم، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف.

۳۴. عندلیب، حسین (۱۴۰۲). «*اصول و قواعد فقهی شهرسازی اسلامی در افق تمدن*

نویین اسلامی»، مجموعه مقالات همایش ملی انقلاب اسلامی و افق‌های تمدنی آینده، ص

۳۹۸-۴۱۴

۳۵. فتال نیشابوری، محمدبن احمد (۱۳۷۵). *روضه الواعظین و بصیرة المتعظین*، قم،

انتشارات رضی.

۳۶. فیض‌رفعتیان، احسان (۱۳۹۲). «*هنر معماری کاربردی‌ترین هنر زمینه‌ساز، با نگاهی*

به معماری در آرمان شهر مهدوی»، مجموعه مقالات هشتمین همایش بین‌المللی دکترین

مهدویت، جلد ۲، ص ۲۳۷-۲۶۸.

۳۷. قمی، عباس (۱۳۷۹). *کلیات مفاتیح الجنان*، قم، انتشارات اسوه.

۳۸. قزوینی، محمدکاظم (۱۳۷۶). *الامام المهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف من المهدی الى الظهور*، قم، انتشارات

الهادی.

۳۹. قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴ق). *تفسیر القمی*، مصحح: طیب موسوی جزائری، قم، دار

الکتاب.

۴۰. کفعمی، ابراهیم بن علی عاملی (۱۴۱۸ق). *البلد الامین و الدرع الحصین لمصباح «جنه*

الامان الواقیه»، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

۴۱. کورانی، علی (۱۳۷۹). *عصر ظهور*، تهران، چاپ و نشر بین‌الملل.

۴۲. کوفی، فرات بن ابراهیم (۱۴۱۰ق). *تفسیر فرات الکوفی*، مصحح: محمد کاظم، تهران، مؤسسه الطبع و النشر فی وزارة الإرشاد الإسلامی.
۴۳. مانهایم، کارل (۱۳۸۰). *ایدئولوژی و اتوپیا (مقدمه ای بر جامعه شناسی شناخت)*، مترجم: فریبرز مجیدی، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها.
۴۴. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). *بحار الانوار*، محقق: محمدباقر البهبودی، بیروت، مؤسسه الوفاء.
۴۵. مجلسی، محمد تقی (۱۴۰۶ق). *روضه المتقین فی شرح من لایحضره الفقیه*، قم، مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانپور.
۴۶. معین، محمد (۱۳۸۷). *فرهنگ لغت معین*، تهران، انتشارات زرین.
۴۷. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق) «الف». *الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد*، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۴۸. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳) «ب». *الإفصاح فی الإمامة*، قم، کنگره شیخ مفید.
۴۹. موسوی بجنوردی، سیدمحمد و حسینی نیک، عباس (۱۳۹۰). *مباحث حقوقی تحریر الوسیله حضرت امام خمینی رحمته الله علیه*، تهران، مجد.
۵۰. مهدی زاده، جواد (۱۳۸۵). «*تحول در پارادایم های شهرسازی*»، فصلنامه جستارهای شهرسازی، شماره ۱۵ و ۱۶، ص ۱۶-۲۴.
۵۱. نیلی نجفی، بهاء الدین علی بن عبد الکریم (۱۴۲۶ق). *سرور أهل الإیمان فی علامات ظهور صاحب الزمان عجل الله تعالی فرجه الشریف*، مصحح: قیس عطار، قم، دلیل ما.
۵۲. هلالی، سلیم بن قیس (۱۴۰۵ق). *کتاب سلیم بن قیس الهلالی*، مصحح: محمد انصاری زنجانی، قم، الهادی.
۵۳. یزدی حائری، علی (۱۴۲۲). *إلزام الناصب فی إثبات الحجّة الغائب عجل الله تعالی فرجه الشریف*، بیروت، مؤسسه الأعلمی.

سایت

۵۴. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰/۰۳/۰۷). *بیانات در دیدار «اعضای کمیته تخصصی شهرسازی*

سازمان نظام مهندسی کشور». قابل دسترس در: <https://noo.rs/>: Rou۹۰

5۵. <https://www.catholicfrequency.com/saints-augustine>.

